

ДІТИ Й ГРОШІ

Сучасні виміри та осмислення

Тетяна АЛЕКСЕЄНКО, завідувач лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник

Прагнення до підвищення якості життя, інтенсивний розвиток ринкових відносин, культивування теми грошей і товарно-грошових відносин у ЗМІ, можливості та перспективи професійної самореалізації особистості, особливості ведення домашнього господарства, розгалуження торговельної системи й сервісних служб, формування купівельної спроможності детермінують зміст сучасного виховання в контексті нових тенденцій та викликів, зокрема щодо формування початкових економічних знань дитини, її вміння співвідносити бажання й можливості.

Ця проблема є важливим складником соціально-економічного концепту виховання особистості. Різні аспекти проблеми знайшли відображення в наукових дослідженнях сучасних вітчизняних і зарубіжних учених. Увагу дослідників, як правило, зосереджено на формуванні економічної свідомості та вікових етапах її розвитку, практичного застосування дітьми економічних знань, економічної поведінки, соціальної адаптованості особистості в умовах ринкової економіки. Однак попри значні напрацювання проблема й досі залишається нерозв'язаною, а в умовах інтенсивного розвитку ринкових умов

життя, економічного законодавства та ризикованих економічних ситуацій набуває все більшої актуальності й складності, що й спонукає до її комплексного осмислення в різних вимірах.

Проблема «діти й гроші» містить *кілька вимірів*, а саме: ціннісно-орієнтаційного ставлення дитини до грошей, обумовленості особливостями виховання, участі дітей у наповненні сімейного бюджету, трудової експлуатації, уміння розпоряджатися кишеньковими коштами, прояву економічної поведінки, набуття економічної компетентності.

Ціннісно-орієнтаційне ставлення дитини до грошей

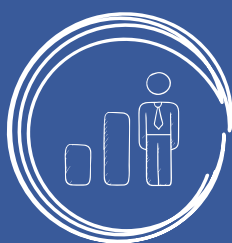
За результатами досліджень стає очевидним, що гроші для сучасної дитини символізують не тільки матеріальні блага, а й набувають філософського змісту, їх сприймають як засіб досягнення мрій у самореалізації, атрибут власної значимості й самоповаги. На формування ціннісного ставлення дитини до грошей впливає спосіб життя її сім'ї, зокрема купівельна спроможність, а також порівняння якості власного життя та життя

друзів (знайомих) з різного статку сімей. Зазвичай діти з багатих сімей викликають у дітей з бідних сімей заздрощі й обумовлену цим неприязнь. У виборі друзів діти більше орієнтовані на «рівних» собі. «Інакшість» та ставлення до неї впливає на самооцінку дитини, її соціальне самопочуття, може слугувати підставою для мобінгу чи булінгу в групі ровесників, тобто цькування й навіть фізичного знущання.

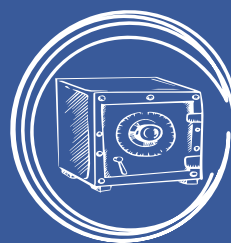
Наші лонгitudні дослідження, зокрема спостереження за поведінкою в купівельних ситуаціях та цілеспрямовані опитування дітей різного віку й батьків, аналіз відповідей дають змогу зробити висновок, що для сучасних дітей та учнівської молоді гроші — це:

атрибут незалежності (можливість приймати самостійні рішення у фінансових питаннях. Хоча в цьому аспекті доречно говорити про «фінансову незалежність»);

спосіб самоствердження в групі ровесників (мати гроші престижно; іноді гроші є єдиним засобом закріпити своє становище, свій статус у суспільстві або сприйняття самого себе, змінити «образ Я»);

ціль (виявляється в їх систематичному накопиченні, бажанні стати багатим (найбагатшим) або ж у накопиченні на реалізацію більш конкретної мети (наприклад: купити дорогі (розрекламовані) іграшки, модні речі, велосипед, мобільний телефон, ноутбук тощо);

символ життєвого успіху (можливість мати житло, дороге авто, отримати престижну освіту (за кордоном), достойно утримувати майбутню сім'ю, відкрити власну комерційну справу, гарно відпочивати, здійснювати благодійність).

Обумовленість особливостями виховання

Рівень доходів сім'ї значною мірою визначає її можливості не тільки матеріального, а й духовного життя: отримання освіти, додаткових освітніх послуг для дітей та самоосвіти батьків, підтримки здоров'я, задоволення потреб культурно-естетичного розвитку, відпочинку.

В українському суспільстві матеріальні труднощі сім'ї є однією з основних причин:

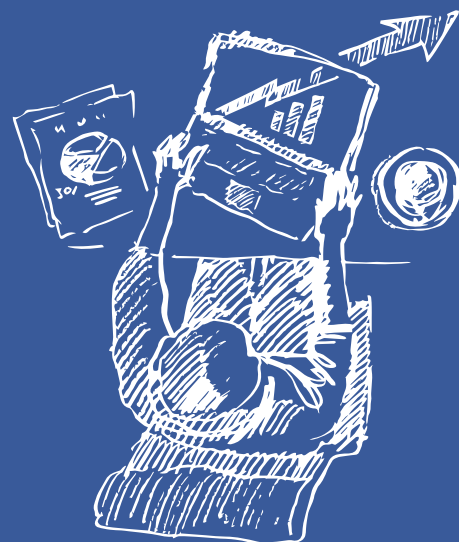
- влаштування дітей в інтернатні заклади для дітей-сиріт (таких за даними Міністерства соціальної політики та офісу дитячого омбудсмена станом на вересень 2017 року було 92%). У них діти позбавлені можливості засвоєння в природний спосіб цінності різних речей та основ економічно-доцільної поведінки: в умовах патерналістської моделі забезпечення формується споживацька життєва позиція;
- розвитку дистантних сімей (коли один або двоє батьків від'їжджають на заробітки, здебільшого за кордон, а дитина залишається на вихованні в дідуся й бабусі, або ж інших родичів);
- купівлі батьківського авторитету (коли батьківська любов і турбота підмінюються дорогими подарунками та грошима).

Також зниження матеріального статку сім'ї спонукає батьків до пошуку додаткових джерел фінансових надходжень — підробітку, розвитку власного бізнесу тощо.

Додаткові трудові навантаження зменшують кількість часу, який батьки приділяють спілкуванню з дітьми, та закономерно зменшують можливості їхнього

Робота як виробнича діяльність (через телефонні контакти, електронну пошту, стоси документів, інший реманент, які використовують для розв'язання виробничих завдань і цілей) активно проникає в сімейне середовище, надаючи йому певних ознак домашнього офісу.

На означення такої ситуації навіть виник термін «тейлоризація сімейного життя» (Е. Тоффлер, 1986), яким позначають процес контролю та експлуатації приватного життя людини. Невлаштованість сімейного побуту, матеріальні труднощі сім'ї, за оцінками соціологів, стає однією з основних причин сімейних розлучень, що, зазвичай, ще більше обмежує матеріальну спроможність неповної сім'ї у вихованні дитини та формує в неї підвищений інтерес до теми грошей.

активного спілкування в сімейному середовищі. У більшості сімей виконання виховної функції відбувається в поєднанні професійних інтересів і материнських/батьківських обов'язків.

У сім'ях із високими матеріальними статками все частіше винаймають хатніх робітниць, нянь та гувернерів для дітей. Матеріальна безтурботність деформує уявлення про ціннісний зміст грошей, праці й рівності прав людей, формує споживацький спосіб життя, стає підставою хизування статками й можливостями перед ровесниками. За даними нашого тематичного спілкування з дітьми шкільного віку та їхніми батьками на тему грошей, було з'ясовано, що батьки дітям найчастіше дорікають («Ми все для тебе робимо, а ти...»), жаліються («Ти не цінуєш моєї праці!»), платять (за гарні оцінки, допомогу в домашній роботі, слухняність тощо).

За оцінками батьків, «діти не беруть і не цінують речей, які купують їм батьки»; «безвідповідально розпоряджаються власними кишеньковими грошима»; «не усвідомлюють цінності заробленого батьками».

У виявлених батьківських висловлюваннях та моделях виховної поведінки відчувається зміщення акцентів: з батьківського обов'язку забезпечувати дитину всім необхідним для її повноцінного розвитку на бажання відчувати від дитини постійну вдячність; із поцінування дитиною не досягнутих успіхів у розвитку чи навчанні, а «грошового еквіваленту» успіху; з моральної мотивації до діяльності на користь сім'ї чи інших потребуючих на корисливу, з власною вигодою; з реального батьківського авторитету в дітей на «куплений». Діти в такий спосіб ще з дитинства засвоюють поняття вигоди.

Участь дітей у наповненні сімейного бюджету

Цей контент найбільшою мірою був проявлений у 90-х роках ХХ ст. — на початку ХХІ ст., коли посилилась соціальна стратифікація й більшість населення України опинилася за межею бідності. У процес тимчасового підроблення й наповнення сімейного бюджету добровільно (почасти без відома батьків) або ж із їхнього примусу було залучено дітей: через продаж газет, розклеювання оголошень, миття авто, збирання пляшок, виконання різних трудових одноразових доручень, у тому

числі й на стихійних базарах. У тих сім'ях, де батьки з різних причин не працювали та не отримували заробітну плату, це був єдиний внесок до сімейного бюджету. За оцінками самих дітей (за даними їхнього опитування), у такий спосіб власно зароблені гроші створювали в них ілюзію власної значимості й незалежності, ставали предметом самоствердження не тільки в сім'ї, а й у середовищі ровесників, а також відволікали від навчання й відвідування школи.

Трудова експлуатація дитини

За даними Дитячого фонду ООН, близько 2 млн дітей щорічно використовують у секторі індустрії. За даними Національної поліції, на території України з початку 2017 року зафіксовано 12 випадків торгівлі неповнолітніми особами, з них 4 факти

продажу новонароджених дітей. («Українська правда», 11 серпня 2017). У звіті Державного департаменту США про торгівлю людьми у світі 2016 року Україну помістили в другу групу як «країну походження, транзиту й призначення для

чоловіків, жінок та дітей, які зазнають примусової праці та сексуальної експлуатації». З вітчизняної життєвої та судової практики відомі факти про використання дітей у жебрацтві (у тому числі й викрадення дітей для таких цілей тими, хто веде бродяжницький спосіб життя; жорстоке до них ставлення за принесення низьких прибутків. (Н. Ахтирська, 2011).

Також Україна (як і Росія та Білорусь) зарекомендувала себе як найбільший виробник та розповсюджувач дитячої порнографії. За даними Національної поліції, особливу активність у цьому виявляють підлітки.

Названі проблеми поки що не знайшли свого практичного розв'язання, хоча способи оптимізації юридично визначені. Так, у ХХІ ст. з боку держави та неурядових організацій було посилено контроль за участю дітей у різних видах праці.

Цьому сприяло й підвищення уваги міжнародних та державних інституцій, а також громадських організацій за виконанням положень Конвенції про права

дитини, зокрема й положення про визнання права дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може бути небезпечною для її здоров'я, завдавати шкоди її здоров'ю та фізичному, розумовому, духовному, моральному й соціальному розвитку або є перешкодою для одержання нею освіти.

На припинення використання дітей у найгірших формах праці Конвенцією було встановлено зобов'язання держав, які її ратифікували, щодо захисту дітей від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, від викрадень, торгівлі ними чи їх контрабанди з будь-якою метою і в будь-якій формі. Цю ідею було сформульовано у відповідь на чинну практику та концептуалізовано у Факультативному протоколі до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (2003), Законі України «Про протидію торгівлі людьми» (2011). Для активізації діяльності в цьому напрямі 2017 рік оголошено Роком протидії торгівлі людьми в Україні.

Прояви економічної поведінки

Основи економічної поведінки дитини закладаються з дошкільного віку під впливом способу життя сім'ї чи іншого її найближчого середовища, економічної поведінки батьків та інших значимих осіб, освітнього середовища, ЗМІ. Перші орієнтири визначаються у найближчому (сімейному) середовищі — вони слугують підґрунтям формування 2 типів економічної поведінки і відповідної життєвої позиції особистості дитини: споживацької та підприємницької (схема на с. 23).

На формування **споживацького типу** впливає намагання батьків обмежити можливості участі дитини в праці на користь сім'ї чи інших членів суспільства, приховувати від неї фінансові труднощі

сім'ї, уникати розмов про сімейний бюджет, а також постійна батьківська готовність купувати дитині все, що вона просить, що широко розрекламоване, або ж є в інших дітей — навіть якщо в тому немає ніякої потреби. Здебільшого це спостерігають у дитиноцентричних сімейних середовищах. У формуванні **підприємницького типу** особистості значну роль відіграють, насамперед, приклад підприємницької діяльності батьків, відповідні здібності дитини, працелюбність, наполегливість, практичність, винахідливість, передбачливість та стимулювання актуальними потребами. Аналіз цих опитувань дітей дає змогу зробити висновок, що відчуття ними себе багатим або бідним впливає на вибір майбутньої

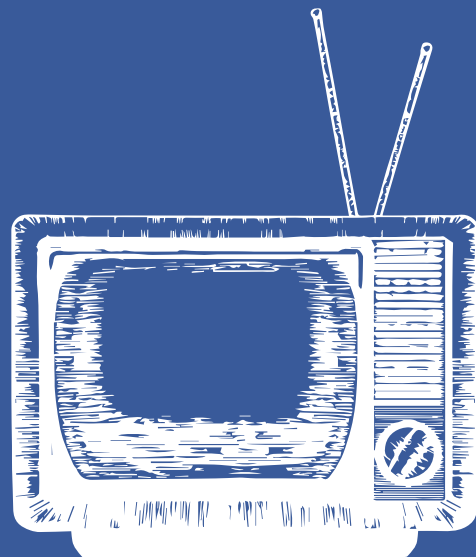
професії: діти з бідних сімей більшою мірою орієнтовані на таку, яка може дати великий заробіток, на організацію комерційної діяльності (навіть усупереч їхнім задаткам і здібностям); діти із заможних сімей більшою мірою орієнтовані на вибір майбутньої професії відповідно до своїх інтересів, нахилів та з урахуванням соціального престижу. Подібні переконання вони запозичують у сімейному середовищі, у настановах від батьків та інших значимих осіб. Негативний ефект проблеми виявляється в ситуаціях, коли гроші із засобу виховання перетворюються для дитини на ціль, у досягненні якої виправдовують будь-які способи: тимчасові підробляння неприйнятними способами, вимагання їх від батьків чи інших членів родини, відбирання у менших та слабших, перепродаж речей, крадіжки, участь у діяльності кримінальних угруповань тощо.

Отримані гроші під тиском на рідних чи в інший неправомірний спосіб створюють у таких дітей ілюзію власної незалежності й невразливості, руйнують уявлення про цінність заробленого власною працею, формують у них філософію прохача, залежного або ж «завойовника». На формування економічної поведінки дитини впливають також потреби й стимули ведення режиму економії. У сімейному середовищі свідками та активними учасниками раціонального використання електроенергії, води, газу тощо за прикладом батьків стають і діти. У такий спосіб вони привчаються до економічно доцільної поведінки та набувають досвіду її дотримання й поза сімейним середовищем.

Особливості економічної поведінки молоді на майбутнє формують також певні модні тенденції, яким слідує батьки (за їхнім прикладом — і діти), або ж бажання їм відповідати. Модні тенденції існують у виборі одягу, прикрас, оформленні домашнього інтер'єру, особливостей проведення дозвілля.

В останнє десятиліття грошові привнесення дітей у сімейний бюджет найчастіше визначають батьківські амбіції і тренди. Батьківські амбіції виявляються в ранньому залученні дітей до модельного бізнесу, конкурсів краси й талантів, інших шоу-програм, рекламування різних видів продукції.

Заради участі та перемог у модних проектах батьки навіть стають ініціаторами того, щоб їхнім діткам робили епіляцію, уколи ботоксу, закачували в губи силікон. Такі батьки готові йти й на інші жертви здоров'я дитини (швидше за все неусвідомлено), аби вона стала знаменитою, з часом здійснила зіркову кар'єру. Добірку подібних життєвих історій з українських сімей було представлено в телепроекті «Один за всіх» (канал СТБ, 23.06.2013).

Уміння розпоряджатися кишеньковими грошима

Кишенькові гроші діти отримують по-різному: як подарунок на день народження та інші свята, як винагороду за успіхи чи виконану роботу та заохочення до різних видів діяльності, для економічного виховання тощо.

Проблема «кишенькових грошей» як засобу виховання тісно пов'язана з моральним вихованням особистості, соціокультурними настановами та особливостями міжпоколінної взаємодії (В. Зелінгер). Однак життєва практика доводить, що діти найчастіше витрачають гроші за тією самою моделлю, що і їхні батьки, а характер отримання грошей впливає на оволодіння дитиною етичним змістом праці.

У науковій та публіцистичній літературі точаться дискусії, предметом яких є кілька питань: «З якого віку дітям доцільно давати кишенькові гроші?», «Яку суму?», «Чи потрібно контролювати витрати дитини?», «У який спосіб це краще робити?».

Причина дискусії та подвійного ставлення до проблеми криється як у батьківських сумнівах щодо впливу грошей на дитину (побоювань, що гроші її «зіпсують»), так і в морально-етичній площині батьківської поведінки: вони розуміють, що гроші та подарунки є простим і зручним

способом «відкупитися» від дитини, яка потребує уваги й догляду, частково уникнути виховних обов'язків та залагодити із цього приводу почуття провини перед власними дітьми.

Свій внесок у цю дискусію робить реклама, що спокушає різними благами, які можна купити, і, у такий спосіб, формує культ грошей. Актуалізується їхня значимість і в умовах мегаполісів, де широко розвинена індустрія розваг, яка потребує значних витрат. З практики також відомо, що діти, які мають кишенькові гроші, користуються популярністю й повагою в середовищі ровесників (у дворі, шкільному класі).

У літературі для батьків з приводу кишенькових грошей для дітей є численні поради. Найбільш популярні ті, які розроблено Е. Девіс та А. Маршал. У зарубіжному досвіді практика виділення дітям кишенькових грошей досить поширена. Зокрема в Німеччині є чинний закон, який зобов'язує батьків підлітків виділяти їм кишенькові гроші. Окрім того, у Німеччині дітей заохочують заробляти гроші самостійно, наприклад, збиранням кришечок із фольговим покриттям від йогуртів. У такий спосіб розв'язується й проблема повторного використання побутових відходів.

Набуття економічної компетентності

Цей процес, детермінований особливостями виконання сім'єю господарсько-побутової та економічної функцій, мірою залучення до цього дитини, у тому числі через виконання нею трудових доручень, спільних (а з часом і самостійних) походів до магазину за покупками, поінформованістю про витратні статті сімейного

бюджету під впливом економічної інформації через навчальні предмети в школі та ЗМІ, поглиблюється в процесі самоосвіти. У такий спосіб у дитини закладаються перші економічні знання, зокрема уявлення про товарно-грошові відносини, навички користування грошима, уміння співвідносити бажання й можливості.

Стимулювання в набутті економічної компетентності дитини досягають різними способами. У процесі нашої дослідницької практики в деяких сім'ях спостерігалось придумування та «виготовлення» «сімейних грошей» (їх малюють за творчо розробленим зразком членів сім'ї).

Ці «гроші» слугували заохоченням за виконання сімейних норм і правил та покаранням за їх порушення. Відповідно до задуму, кожна норма й правило або ж їхнє порушення мають свою ціну, виражену в балах, які можна обміняти на придумані «гроші». Накопичення балів відбувається, наприклад, протягом тижня, а наприкінці здійснюються розрахунки в номінальних одиницях.

Згідно з правилами, якщо хтось із членів сім'ї (найчастіше це стосувалося дітей), наприклад, хоче уникнути якоїсь хатньої роботи чи довше подивитися телевизор (погратися на комп'ютері тощо), ніж це дозволено сімейними правилами, має з власного кошту оплатити цю «послугу».

У такий спосіб у сімейному середовищі імітується реальний процес грошового обігу й формуються товарно-грошові відносини. «Гроші» виступають регулятивним механізмом сімейної життєдіяльності, зокрема унормуванням співбуття батьків і дітей у сімейному середовищі, а також як засіб набуття дітьми економічних знань, умінь та навичок. Визнаючи великий потенціал подібних ігор у формуванні

Схема

Типи економічної поведінки формуються під впливом двох видів крайнощів у поведінці батьків:

За першого виду крайнощів діти не навчаються бережливості, розумінню цінності речей і батьківських зусиль, у них розвивається егоїзм і споживацтво.

За другого виду крайнощів у дітей формується розуміння того, що гроші — сенс життя і тільки вони приносять радість та задоволення; також можливий розвиток як озлобленості дитини на те, «що в інших є, а у мене немає», так і формування мотивації до того, щоб «жити краще, ніж батьки», «подолати бідність», змінити умови життя на краще. У реалізації бажаного дитина може як докладати більше зусиль до навчання, виявляти різні підприємницькі ідеї, так і вчиняти дії неправового характеру, здійснювати крадіжки тощо.

економічної компетентності й економічної культури особистості, високий рівень креативності батьків і дітей, все ж зауважимо, що в міжособистісній взаємодії батьків і дітей, рольовій поведінці в сімейному середовищі, виконанні сімейних обов'язків для морального розвитку дитини необхідний альтруїзм.

Процесу економічної самоосвіти сприяють дидактичні ігри з економічного виховання, у які в час дозвілля грають не тільки діти, а й діти з батьками. Найбільшої популярності з числа таких ігор набули «Ферма», «Монополія», «Сімейний бюджет» тощо. Для старшокласників — відвідування банківських курсів, тематичних тренінгів, участь у соціальних проектах та збагачення знань завдяки ЗМІ. Особливою популярністю користуються спеціально розроблені та зручні комп'ютерні програми навчання веденню сімейного бюджету, домашньої бухгалтерії, тримання під контролем фінансового стану та аналізування особистих доходів і витрат (Cash And The City; Home Bank; Home Buh; T2Money; Money Tracker; «ДомФін — бухгалтерія для дому», «Сімейний гаманець» тощо), якими безкоштовно або за певну плату можна користуватися в режимі online.

США

Для порівняння звернемося до американської системи освіти, де економічна освіта здійснюється з 1 по 12 класи і спрямована на формування компетентного споживача, здатного до аналізу економічної ситуації, раціонального розподілу матеріальних ресурсів, порівняння вигоди з витратами та здійснення на цій підставі власного раціонального вибору.

У системі освіти, наприклад, реалізують програму підприємницької підготовки (Business Education), яка навчає учнівську молодь вільному бізнесу. Через програму «Junior Achievement» формують не тільки

Основи економічної компетентності як основи відповідної науки сьогодні представлено в практиці закладів загальної середньої освіти. В українській школі для учнів 10—11-х класів викладають окремий предмет «Економіка», але його віднесено до варіантної складової, тобто викладають на факультативах за вибором, за різними підручниками і є платним. Елементи економічних знань, що мають загальноосвітнє значення, включають до змісту інших навчальних предметів — історії, географії, математики.

Отже, ефективність формування економічної компетентності старшокласників забезпечують теоретичним рівнем економічних знань. Новим Державним освітнім стандартом України для початкової та середньої школи, який упроваджуватиметься з 2018 року, передбачено 4 рівні економічної освіти, якими будуть охоплені учні всіх класів, а економічні знання подаватимуть у поєднанні теорії й практики, з наближенням до потреб життєвих ситуацій.

В умовах реформування освіти у всіх її ланках спостерігають актуалізацію проблеми формування економічної компетентності підростаючої особистості.

розуміння основ ведення бізнесу, а й навички підприємницької діяльності. Федеральний компонент освітнього стандарту розробляє Національна рада з економічної освіти, але його можуть уточнювати згідно зі специфікою розвитку різних штатів.

Він структурований за темами й містить 20 блоків, які об'єднують базові поняття теорії ринкових відносин, а також розроблені до змісту кожного критерії оцінки знань. Виокремлюються 4 основних рівні соціально-економічних знань (К-1: дитячий садок і початкова школа; К-4: 2—4-ті класи; К-8: 5—8-мі класи; К-12:

9—12-ті класи), у яких зберігається наступність та наявне ускладнення змісту. Також для всіх штатів розроблено перелік економічних концепцій, обов'язкових до вивчення. У США проводять велику кількість змагань національного та місцевого рівня з використанням методів

ігрового моделювання економічних процесів. Так, у процес формування економічної компетентності школярів залучено не тільки систему освіти, а й громадянське суспільство загалом (через державні органи й неурядові організації).

Німеччина

У Німеччині економічна освіта не обов'язкова для всіх шкіл і може містити специфіку в різних федеральних землях. Але там, де її здійснюють, предмети економічного циклу вводять із 6-го класу. Проте

велику увагу до формування економічної компетентності дітей приділяють у сімейному вихованні, першою чергою на прикладі раціонального ведення домашнього господарства (економії води та інших ресурсів).

Норвегія

У Норвегії економіка входить до переліку обов'язкових предметів (на рівні

з інформатикою, математикою та англійською), з яких школярі здають екзамени.

Насамкінець

Проблема «діти й гроші» є комплексною, обумовленою соціокультурними умовами суспільства й соціального дозрівання особистості. Вона містить кілька вимірів, основними з яких визначаємо ціннісно-орієнтаційне ставлення дитини до грошей, обумовленість особливостями виховання, участь дітей у наповненні сімейного бюджету, трудову експлуатацію, уміння розпоряджатися кишеньковими коштами, економічну поведінку, економічну компетентність. Основними детермінантами її розвитку визначають ціннісні орієнтири й виховну діяльність батьків, спосіб життя сім'ї та її купівельну спроможність, міра залучення дитини до господарської діяльності, економічну освіту і самоосвіту, вплив ЗМІ та індустрії розваг, амбіції та модні тенденції.

Використані джерела

1. Алексєєнко Т. Ф. Соціально-економічний концепт сімейного виховання. Сімейне виховання:

концептуалізація ідей теорії і практики: монографія. Київ; Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016. 437 с.

2. Конвенція ООН про права дитини. Київ: Столиця, 1997. 32 с.

3. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: програма для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми: 7—11 кл. / авт.-уклад.: Т. П. Авельцева, І. Д. Зверева, Ж. В. Петрочко; за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко. Київ: Основа, 2012. 88 с.

4. Світ сприятливий для дітей / Держком. України у справах сім'ї та молоді, Представництво Дитячого Фонду ООН в Україні. Київ, 2002. 71 с.

5. Davis E. Student attitudes to student debt. *Journal of Economic Psychology*. 1999. Vol. 160. P. 663—679.

6. Marhal A. Relations between parent money education practices and children's knowledge and use of money. *Child Devel.* 1960. № 31. P. 253—284.

7. Звіт Державного департаменту США про торгівлю людьми у світі у 2016 році. URL: http://zik.ua/news/2017/03/28/v_ukraini_pochastishaly_vypadky_torgivli_lyudmy_ta_rabstva_yak_ne_staty_1069197 (дата звернення: 15.06.2017).